

Procesele balcanice

Între integritatea teritorială
a statelor și libertatea popoarelor

IGOR BOGDANOVIC

LITERA

București

CUPRINS

INTRODUCERE	6
BALCANII IMPERIALI	11
UN SECOL DE VISE DISTRUSE <i>(1804–1918)</i>	35
PRIMA IUGOSLAVIE <i>(1918–1941)</i>	57
A DOUA IUGOSLAVIE: TITO ȘI PARTIDUL <i>(1945–1980)</i>	81
TITANICUL SE SCUFUNDĂ!	105
ANEXE	125

1

BALCANII
IMPERIALI

Primele cunoștințe istorice referitoare la Peninsula Baltică provin din arheologie. Lunga perioadă a preistoriei a fost caracterizată de schimbări dinamice în structura societății, în strategiile de subzistență, în tehnologia și în reproducerea socială. Stratificarea societății preistorice începe cu controlul asupra resurselor și tot ea introduce conflictul; odată cu conflictul apare și ideea de apartenență la un grup discret și protejat.

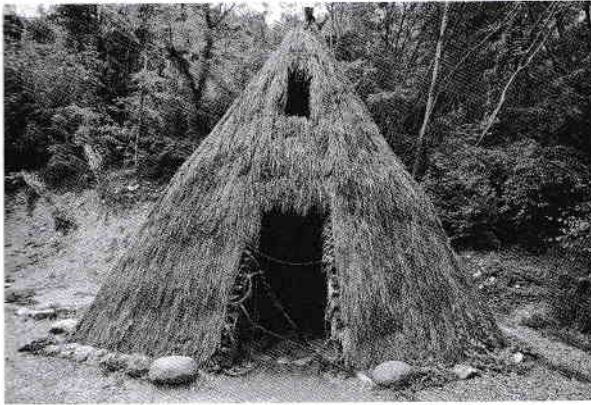
Apariția regatelor și, mai târziu, a imperiilor în Peninsula Balcanică a fost însoțită de mari mișcări de oameni în teritoriu. Migrațiile au adus coloniști din spații aflate la mari distanțe, care fie s-au amestecat cu populația indigenă, fie au creat comunități mai închise.

Dinamismul persistent în teritoriile balcanice din cele mai vechi timpuri arată că, chiar dacă unele fenomene sunt de lungă durată, nimic nu dăinuie pentru totdeauna. Dar s-ar putea spune, de asemenea, că totul durează, cel puțin în ce privește consecințele care derivă din aceste fenomene.

Originea diversității

Primii locuitori ai Peninsulei Balcanice din Paleoliticul superior urmăreau deplasările animalelor pe care le vâneau și cunoșteau anotimpurile de coacere a fructelor pe care le culegeau pe un teritoriu mare, dar limitat. Cu toate acestea, unele grupuri călătoreau pe distanțe mari, participând la rețele extinse de schimburi materiale și simbolice. Acest fapt sugerează că vânătorii și culegătorii de atunci erau pe deplin conștienți de existența unor populații diverse și mai mult sau mai puțin apropiate geografic. Dimensiunea grupului depindea de posibilitățile acestuia de a se menține în timp. Până la apariția primelor așezări de agricultori și de păstori (7000 î.Hr.), vastele întinderi ale Peninsulei Balcanice par puțin locuite sau chiar pustii. Cu toate acestea, în regiunea cunoscută sub numele de Porțile de Fier, un defileu cu o serie de cataracte pe Dunăre care acoperă o parte din granița dintre Serbia și România de astăzi, viața continuă neîntrerupt, iar în munții care se ridică pe ambele maluri ale fluviului se găsesc peșteri care sunt frecvent ocupate.

Unele dintre aceste grupuri au fondat curând primele așezări sedentare în aer liber pe terasele fluviale ale Dunării (8000 î.Hr.), dedicate pescuitului, vânătorii și culesului. Exploatarea resurselor se intensifică, mobilitatea scade și relațiile sociale se schimbă. Populația crește și sunt înființate noi așezări, urmând întotdeauna același model arhitectural specific: colibe în plan trapezoidal cu un spațiu dreptunghiular în centru pentru a face focul. Un alt fenomen caracteristic Mezoliticului din această zonă, cunoscut sub denumirea de Mezoliticul de la Gorja, sunt primele sculpturi

În stânga, reconstrucție a unei colibe, în dreapta, o sculptură (6300–5900 î.Hr.), ambele în Muzeul Lepenski Vir

monumentale executate în bolovani, care apar într-un mare număr de așezări, dar mai cu seamă la Lepenski Vir. Numeroasele sculpturi din această așezare au o iconografie sofisticată și recurentă. Aceste două elemente indică faptul că populația din Gorja a fost o comunitate care s-a dezvoltat pe o perioadă îndelungată (aproximativ 2 500 de ani) și a suferit schimbări interne în sfera economică, socială și simbolică.

Din a doua jumătate a anilor 7000 î.Hr. (Neoliticul vechi), noi grupuri de agricultori și de păstori cu o cultură diferită au sosit în Balcani din Orientul Apropiat. Acestea au întemeiat așezări permanente pe un teritoriu care fusese până atunci pustiu sau slab populat. Integrarea comunității gorjane într-o serie de ample rețele interculturale este evidentă în noile elemente de cultură materială din noul lor mediu. Simultan cu dispariția așezărilor cu caracter exclusiv mezolitic, la Porțile de Fier au apărut noi așezări neolitice,

adesea pe același sit ca predecesoarele lor. În unele cazuri, contemporaneitatea manifestărilor supraviețuitoare poate fi observată alături de noi strategii și de noi relații sociale.

În afara comunității Gorja, gradul de ocupare umană crește datorită practicării agriculturii extensive: populația crește, la fel ca varietatea articolelor pe care oamenii le produc, le consumă și le depozitează în mediul lor construit. Oamenii încep astfel să modifice fizic mediul înconjurător și să își configureze identitățile distinctive.

De-a lungul Neoliticului a avut loc o accelerare demografică. Se înființează familia extinsă, caracterizată nu numai prin creșterea numărului de persoane dintr-o gospodărie familială, ci și prin menținerea sa îndelungată pe mai multe generații. Apar primele noțiuni de „moștenire“ și de „continuitate familială“. Activitățile economice, anterior comunitare, se concentrează treptat în spații private, separate de zonele publice ale satului, care fac loc specializării în materie de producție. Satul reprezintă acum unirea familiilor într-o comunitate solidară și cooperantă. Această unitate are o coeziune culturală considerabilă. În Neoliticul recent, putem vorbi deja de patru mari zone distincte: sudul (în termeni contemporani, Grecia și sudul Macedoniei), estul (Bulgaria), centrul (vestul Bulgariei, sud-vestul României, Serbia, nordul Macedoniei, estul Croației și Bosnia) și partea vestică a Peninsulei Balcanice (coasta Mării Adriatice).

Perioada în care se observă o diferențiere socială, cu apariția unor indivizi sau a unor grupuri care dețin dreptul asupra resurselor și asupra surplusurilor, este cunoscută sub denumirea de Chalcolitic.

Tensiunea dintre grupuri, datorată unui control exclusiv asupra resurselor, este reflectată în apariția așezărilor fortificate pe înălțimi. Aceste așezări coexistau cu așezările tradiționale din văi, unde există dovezi ale unei activități metalurgice. Puterile locale au influențat stabilirea limitelor grupărilor sociale, care nu mai erau atât de uniforme și de extinse ca în perioada anterioară. Centrele de putere au început un proces de individualizare, rupându-se de grupurile mai mari și formând unități mai mici. Exploatarea metalelor (în special cupru și aur) a însoțit aceste schimbări, mai cu seamă în ce privește conceptul de „proprietate“. În consecință, producția de obiecte de prestigiu, care determinau statutul social, a crescut. Totul indică faptul că fragmentarea spațiului cultural, din punct de vedere geografic, a fost cauzată de segmentarea socială și de diferențierea drepturilor și a privilegiilor.

Începutul acestei epoci (din 4000 î.Hr.) este decisiv pentru transformările din sudul Peninsulei Balcanice, unde s-a consolidat o societate egeeană, articulată printr-o rețea de fortificații din piatră pe coastă și în insule, o rețea care avea relații cu culturile urbane din Mesopotamia prin contacte comerciale. Era o lume diferită de cea a culturilor țărănești, caracterizată de o multitudine de bunuri de lux. Sudul Peninsulei Balcanice a avut un ritm și o direcție diferite de restul peninsulei. Deși splendoarea coastei Mării Egee putea fi văzută mai la nord, restul Peninsulei Balcanice a rămas departe de influențele directe din est și din sud-est. Comunitățile au experimentat, începând cu anul 4000, apariția unor elite rurale și a unor tradiții culturale care sunt din ce în ce mai localizate în anumite regiuni.

Întreaga zonă a rămas pentru o lungă perioadă de timp departe de influențele din zonele centrale și vestice ale Europei. Dar spre finele anilor 4000 î.Hr. a început o migrație dinspre est, care a declanșat schimbări profunde în Peninsula Balcanică. Deși populațiile nomade din stepele de la nord de Marea Neagră, cunoscute sub numele de populații ale gorganelor (sau kurganelor), au uniformizat cultural teritoriul din Caucaz până în sud-estul Europei, în Anatolia și în Palestina, multe elemente culturale indigene au supraviețuit și, în simbioză cu noi trăsături culturale, au continuat să marcheze particularități distinctive.

Al treilea val indo-european, care în calendarul arheologic marchează Epoca Bronzului în Balcani, a modificat definitiv aceste substraturi tradiționale, creând noi configurații culturale. Peninsula Balcanică, de la începutul anului 3000 î.Hr., apare ca un mozaic cultural dinamic și discontinuu, deși diferențele dintre diferite grupuri umane nu ne permit încă să vorbim de „grupuri etnice“.

În toată această perioadă, de la sfârșitul Chalcoliticului și până în Epoca Fierului, abundă exemplele de tensiuni între grupuri, fie că provin din aceeași familie culturală, fie că provin din formațiuni diferite. „Industria războiului“ a cunoscut o dezvoltare foarte dinamică și, spre deosebire de alte produse, a fost caracterizată de o mare uniformitate.

În spatele granițelor imperiale

Teritorialitatea în epoca preistorică provenea din utilizarea socială a spațiului. Din cercetările arheologice reiese clar că societățile

CULTURĂ ȘI VIAȚĂ COTIDIANĂ

Sud civilizat, nord barbar

Comunitățile urbane din Marea Egee s-au transformat în cele din urmă în state palatiale, care au fost considerate de romantismul european drept leagănul civilizației pe continentul nostru. Între timp, Balcanii „barbari” au păstrat un caracter mai rural și analfabet, precum și relații mai intense și mai variate cu alte părți ale Europei „barbare”.

Vestigiile care deosebesc sudul civilizat de nordul barbar nu sunt doar monumentele arhitecturale și sculpturale rafinate ale civilizației grecești clasice, ci mai ales scrierile istorice ale lui Herodot (484–425 î.Hr.) și Tucidide (460–396 î.Hr.), dramele lui Eschil (525–456 î.Hr.) și Sofocle (496–406 î.Hr.), precum și democrația lui Pericle (495–429 î.Hr.).

agricole și păstorești preistorice europene nu dispuneau de instituții capabile să unească politic un teritoriu mare, deși existau mecanisme de menținere a unei anumite afinități culturale. Odată cu stratificarea socială, zonele de contact s-au restrâns până la a deveni, în preistoria recentă, linii de diviziune. Încă de la început, dispunerea lor nu a urmat o logică a unităților etnice, ci a puterilor și a elitelor. Este important să avem în vedere faptul că identitatea etnică nu este un fapt natural, biologic, ci unul social și dinamic, bazat pe conștiința comunității. Identitatea grupurilor derivă atât din autoidentificare, cât și din atribuirea de către alții.

Herodot, în *Istoriile* sale, prezintă etnografia și geografia lumii cunoscute și vorbește, de asemenea, despre habitatul și despre

obiceiurile triburilor barbare din nordul Balcanilor. Informațiile sale au fost întotdeauna considerate o sursă validă, inclusiv în rândul istoricilor și arheologilor din secolul XX. Perioada Epocii Fierului în Balcani a fost interpretată ca o perioadă de etnogeneză a „popoarelor paleobalcanice“. Problema continuității/discontinuității identităților preistorice este un subiect fierbinte în dezbaterile privind drepturile și identitățile istorice ale popoarelor contemporane din Balcani. Urmând logica potrivit căreia distribuția culturii materiale echivalează cu teritoriul unui grup cultural, aceste surse „recunosc“ ilirii, tribalii, dardanii, dacii și alte „popoare paleobalcanice“, creând astfel o justificare istorică pentru revendicările naționale și o zonă de manipulare discursivă a identităților balcanice.

Numeroase descoperiri arheologice de morminte ale unor războinici, între care ies în evidență „mormintele princiare“ bogate, împodobite cu obiecte de mare splendoare și lux, reflectă ascensiunea puterilor tribale, precum și conflictele continue privind dominația teritorială. Concentrarea puterii în „șefi“ a făcut loc unor numeroase regate, mai mari sau mai mici, întotdeauna cu o stăpânire variabilă. Expansiunea lui Alexandru cel Mare/Macedon de-a lungul frontierei balcanice (circa 323 î.Hr.) a subjugat treptat regatele barbare regatului grec. Între timp, războinici și coloniști celți s-au revărsat din vestul/centrul Europei în bazinul larg al Dunării. Pe măsură ce treceau prin Balcani, luptau și ei împotriva războinicilor barbari care acum mureau în numele regelui grec. Cu toții au lăsat în urma lor în acel vast teritoriu semne ale culturilor, artei și popoarelor lor.

Deși elenizarea a atins un grad de uniformitate culturală în rândul puterii locale, diversitatea etnică a crescut. Independența relativă a unor regate a rămas intactă până la expansiunea romană de la începutul secolului al III-lea î.Hr. După lungi războaie, Iliria, Macedonia și Epirul au devenit provincii ale Imperiului Roman (168, 148 și, respectiv, 146 î.Hr.). Un secol și jumătate mai târziu, împăratul Tiberiu (14–37 d.Hr.) a reușit să supună toate popoarele dintre Dunăre și Marea Adriatică. Pe Columna lui Traian, situată în forul împăratului Traian din Roma, sunt reconstituite scenele victoriilor sale asupra dacilor (101–106 d.Hr.), mulțumită cărora Imperiul Roman s-a extins la est de Balcani și a atins cea mai mare întindere. Pe malurile Dunării și în toate provinciile balcanice există numeroase urme ale prezenței romane intense, cum ar fi poduri, drumuri, canale, fortificații, vile rurale și urbane, palate, temple, mausolee și cimitire. Unii istorici cred că procesul de romanizare a pus capăt diversității și continuității etnice în Balcani. Cu toate acestea, standardizarea culturală relativă și discontinuitatea instituțiilor sociale și politice antice nu au condus la crearea unei noi identități romane în Peninsula Balcanică.

Caracterul multiethnic al acestei perioade a fost exacerbant de o mare mobilitate a oamenilor în întreaga lume cunoscută și de sosirea unor grupuri barbare din stepele Asiei. Instabilitatea din Extremul Orient a provocat mari migrații de populații conduse sau împinse de huni, care au ajuns la frontierele romane la începutul secolului al III-lea d.Hr. Crizele permanente ale Imperiului Roman au pus în primul rând capăt unității sale. Divizarea Imperiului Roman între est și vest (395 d.Hr.), la mai puțin de un secol de la

legalizarea creștinismului de către împăratul Constantin, și apariția Imperiului Bizantin ca o continuare a Imperiului Roman de Răsărit au trasat prima graniță între două imperii în Balcani, începând în același timp o ruptură culturală între vestul și estul Peninsulei Balcanice.

Francii, goții, vandalii, anglii, saxonii, longobarzii și alte popoare au împărțit Imperiul Roman de Apus, care s-a prăbușit în cele din urmă în 476 d.Hr. Bizanțul a mai rezistat câteva secole, în ciuda presiunii constante din partea avarilor și a altor populații. Conform cronicilor împăratului bizantin Constantin Porfirogenetul, în valul de migrații ale populațiilor slave în secolul al VII-lea d.Hr. în Balcani au sosit croații și sârbii. Croații s-au stabilit în fostele provincii romane Panonia și Dalmația, iar sârbii au ocupat un teritoriu de la coasta Adriaticii la sud (râurile Cetina și Bojana) până râul Sava și la fluviul Dunărea în nord. Croații au întemeiat două principate care depindeau de coroana francă. Sub dinastia Trpimirović, regatul croat a devenit independent între 910 și 1102, când tronul său a trecut la regele maghiar. Sârbii au luat parte, alături de avari, la raidurile asupra Bizanțului, iar în secolele următoare, acum creștinați, au menținut o istorie de cuceriri și de recuceriri, de independență și de vasalitate față de bizantini. Principatele sârb și bulgar, iar mai târziu regatele și imperiile, și-au extins și și-au diminuat teritoriile respective în numeroase războaie între ele și împotriva Bizanțului, integrându-se în același timp cultural în lumea bizantină și modificându-și de fiecare dată structura demografică. Suveranitatea regatelor ortodoxe a fost consolidată prin crearea bisericilor autocefale (bulgară în 927